

מאבקו של איש הפועל המזרחי נתן גרדי על תודעת הזיכרון של 'השירות הדתי'

אהרן (רוני) קמפינסקי

מבוא

למי מגיע המָזְכָה (קרדיט) על הסדרת הזכויות של החיילים הדתיים בצה"ל? לכאורה התשובה ברורה: הזיכרון הקיבוצי נותן לרב שלמה גורן, הרב הצבאי הראשי הראשון בצה"ל, את מלוא המזכה על ההישג ההיסטורי שהפך את צה"ל לצבא יהודי שמתנהל על פי כללי ההלכה, הישג המאפשר לכל חייל לשמור מצוות גם בעת שירותו הצבאי. ואולם העובדות ההיסטוריות חלוקות, ועדיין נתונות לוויכוח היסטורי.

על הבכורה בזיכרון ההיסטורי בסוגיית הסדרי הדת בצבא נאבק ברב גורן נתן גרדי (גורודז'ינסקי). הוא נולד בשנת 1901, היה פעיל בולט בתנועת הפועל המזרחי, ובין השאר עסק בפעולות תרבות ביישובי הפועל המזרחי. בזמן מלחמת העולם השנייה מינה הצבא הבריטי את גרדי לעמוד בראש הקשר עם החיילים היהודיים הדתיים ששירתו בו. בתקופת היישוב עסק גרדי בהסדרת ענייני הדת לחיילים דתיים ביחידות הדתיות בהגנה ובפלמ"ח, ואת מחלקת השירות הדתי ייסד עם הקמת צה"ל בשנת 1948, ועמד בראשו.¹

מאמר זה יעסוק אפוא באחד הוויכוחים המרתקים והנשכחים בזיכרון הציוני הדתי על סוגיות של דת וצבא, אידאולוגיה והלכה, יחסי מרות במציאות מורכבת וכמעט בלי אפשרות: ניסיון לשמר צביון דתי בתקופת מלחמה במדינה שקמה זה עתה. תיבחן בו השתלשלות האירועים ההיסטורית בימי הקמת המדינה והקמת צה"ל, ולאחר מכן ייבחנו דרכי הפעולה של גרדי לנסות ולהטביע חותם על הזיכרון של פעילות השירות הדתי ועל תרומתו האישית, שלטענתנו נעלמו בתהום הנשייה.²

1. גרדי, 1973-1979.

2. כדי להבהיר ולהדגים עד כמה נשכח גרדי: בספרו הביוגרפי של הרב גורן לא מוזכרים כלל השירות הדתי וראשו נתן גרדי. ראו רט, 2013. עם זאת הרב יצחק מאיר, סגנו של הרב גורן, הזכיר את פעולותיו של נתן גרדי בספרו. ראו מאיר, תשנ"ט, עמ' 25.

בעיות דת וצבא בימי הקמת המדינה והקמת השירות הדתי

סוגיית השמירה על אורח חיים דתי בצבא הייתה אחד הנושאים הבולטים שהעסיקו את המחנה הדתי בימי הקמת המדינה. חיילים דתיים התמודדו בעת ההיא עם קשיים לא מבוטלים בניסיונם לשמור מצוות בשירותם הצבאי. ביחידות צבאית רבות המזון שהוגש לחיילים לא היה כשר, והחיילים הדתיים נאלצו לעבור על איסורים הלכתיים או לוותר על מזון ראוי.³

עוד בעיה הייתה בתחום שמירת השבת; לא הייתה מודעות ביחידות הצבא לשמור שבת או שלא הייתה מודעות לאפשר לחיילים שלא לחלל את השבת. חיילים דתיים רבים מצאו את עצמם עוברים על איסורי דאורייתא אף שלא במצבי פיקוח נפש, שמאפשר זאת מבחינה הלכתית. אחד המקרים הידועים שזעזעו את המחנה הדתי היה מאסרם של שני טבחים דתיים ביחידת אלכסנדרוני מאחר שסירבו לבשל בשבת. החיילים הושפלו בכלא, ושערם גולח. רק לאחר דיון סוער בישיבת הממשלה, וכן דיון ציבורי סוער, שוחררו החיילים, וענייני הדת ביחידות הצבאיות הוסדרו הודות לפעולתו של השירות הדתי.⁴

עוד בעיה דתית הייתה בתחום האווירה החילונית ששררה במחנות הצבא. רוב החיילים לא היו שומרי מצוות, ומיעוט החיילים הדתיים הציב בפניהם קושי שאי אפשר להגדירו הגדרה פורמלית, אך היה מכריע בחשיבותו. מציאות שבה חייל דתי נמצא ביחידה שמורכבת ברובה מחיילים חילונים עלולה לערער את עולמו הרוחני של החייל. החייל הצעיר יהודה עמיטל, לימים ראש ישיבת הר עציון באלון שבות, תיאר את הקושי של האווירה הדתית בנוגע לשבת:

ששה חודשים קיים הגדוד ובחדר האוכל אין זכר לשבת. הנך נכנס לחדר האוכל ועינך לא תבחין בשום דבר המשנה לילה זה מכל הלילות. אותו התור, אותו האוכל, אותו הרעש, אותם השולחנות, ואותו החיפזון באכילה. רק אי שם באחד השולחנות פולחת את אוירת החולין אנחתו של חייל: "האמן לי, אני שוכח אפילו אימתי שבת". ורק אנחות תמימות אלה בביטוייהן השיגרתיים מכניסים את קומץ הקדושה בחלל אוירת חולין זו. וגדול היה סבלו של החייל הדתי. לא בדמות שכזו הייתה השבת משובצת בחלומו על צבא ישראל.⁵

בעיה זו חורגת חריגה ברורה מהסדרת העקרונות ההלכתיים בצבא, שהרי גם אם נניח שבעיות השבת והכשרות נפתרו, עדיין נשארה על כנה בעיית האווירה החילונית. עוד

3. גז, 2004; כהן, 2012, עמ' 328; קמפינסקי, 2015.

4. גרדי, 1979.

5. 'עמיטל, "דרכו של החייל הדתי בצבא ישראל", הצפה, 4.2.1949, עמ' 3-5.

ביטוי לכך עולה מכתבה עיתונאית שהובאו בה מונולוגים של שני חיילים שסיפרו על התמודדותם הרוחנית בצה"ל. אחד מהם הצהיר: "לא התקלקלתי בצבא", ואילו חברו הודה: "לא עמדתי בניסיון".⁶

על הצורך במחלקת השירות הדתי תעיד פעילותה של המחלקה בתקופה הקצרה שתפקדה עוד בימים שלפני קום המדינה, ובהם הגדירה ההגנה את תפקידיה: "הגשמת השבת כיום מנוחה, הסדר העבודות ההכרחיות בשבת, פיקוח על הכשרות, טיפוח הווי דת במחנות [...] גיוס וחיל חוגים דתיים, מקומות שכן ואימון לדתיים והסדרת אימון בני ישיבות".⁷ דומה כי בהגדרות אלו באות לידי ביטוי הסיבות שהובילו להקמת המחלקה, המצוקות של החיילים הדתיים בעת ההיא: בעיות הכשרות, השבת והקשיים האובייקטיביים של החייל הדתי לשהות באווירה חילונית שאיננה תואמת את צרכיו.

כדי להתמודד עם הבעיות הללו בענייני דת וצבא הוחלט בממשלה הצעירה להקים גם בצה"ל את מחלקת השירות הדתי.⁸ בראש השירות הדתי הועמד כאמור סא"ל (מיל') נתן גרדי (גורודז'נסקי), ועל השירות הדתי הוטלה המשימה לספק שירותי דת לחיילים החפצים בכך ולארגן מבחינה מנהלתית את הטיפול בצורכי החייל הדתי. השירות הדתי הוכפף לאכ"א, ובר 17 במאי 1948 פורסם התקן שלו ופורטו בו תפקידיו:⁹ להקים בתי כנסת במחנות הצבא, לדאוג להווי דת במחנות (שיעורי תורה, חיזוק רוחני), לפעול להקמתן של יחידות דתיות נפרדות לדתיים, לפקח על שמירת השבת כיום מנוחה, לפקח על נושא הכשרות ולקיים את המגע עם הגופים הדתיים (הרבנות הראשית והמפלגות הדתיות). המכנה המשותף של תפקידים אלו שיועדו לשירות הדתי מלמד שהשירות הדתי היה גוף שמטרתו התמקדה בעניינים ארגוניים ולא בשאלות של פסיקת הלכה.¹⁰

הנה מקרה שמדגים את הגדרת הרשויות: לגרדי נודע כי בבתי חרושת של הצבא מייצרים בשבת מכוניות משא. ואולם היות שמדובר בצורכי הצבא, היה שיקול של פיקוח נפש. גרדי הזמין את הרב ראובן כץ, רבה של פתח תקווה, ואת הרב איסר יהודה אונטרמן, לימים הרב הראשי לישראל, לפסוק בעניין. הרבנים פסקו לבסוף כי יש היתר הלכתי לייצר מכוניות אלו בשבת מטעמי פיקוח נפש, אך דרשו להתייעץ איתם שוב אם יצטרכו לחדש שוב את העבודה בשבת.

6. "האם התקלקלת בצבא?", מחניים, 13.10.1956, עמ' 7-6.

7. חוזר בעניין הקמת המחלקה לענייני דת בצבא, מובא אצל גרדי, 1973-1979, ב, עמ' 196.

8. אוסטפלד, 1994.

9. ארכיון המכון לחקר הציונות הדתית (להלן: אצ"ד), נתן גרדי/28; בן גוריון, 1982, עמ' 693.

10. מקרה מעניין שמדגים זאת מובא בארכיונו של ראש השירות הדתי. ראו אצ"ד, שם.

הפעילות המנהלתית של השירות הדתי מצאה את ביטוייה באופי המשרתיים בו: בראש השירות הדתי עמדו קציני דת, ולצידם סמלי דת ופקידים.¹¹ לפעילות השירות הדתי נוסף בלחצו של גרדי גם נושא "הווי הדת", שגרדי ראה בו תחום פעילות חשוב הנחוץ לחייל הדתי כדי להתמודד עם בעיית האווירה החילונית.¹²

למרות הצורך הענייני לספק שירותי דת, לא פסחו על השירות הדתי מאבקים פוליטיים. הפועל המזרחי, אגודת ישראל ופא"י חלקו בשאלה מי מהן תוביל את השירות הדתי. לבסוף סוכם כי בראש השירות הדתי יעמוד נתן גרדי מהפועל המזרחי, ועימו יעבדו הרב יצחק מאיר, נציג אגודת ישראל ופא"י, וכן נציג נוסף של הפועל המזרחי. כעבור זמן צורף אליהם גם נציג העובד הדתי בהסתדרות.¹³

בפקודת המטכ"ל שהוגדרו בה מטרות השירות הדתי נכלל סעיף הנוגע ליחידות הדתיות: "לדאוג להקמתן של יחידות דתיות בחטיבות וסיפוק צורכיהן הדתיים". על פי גישתו של גרדי, הפתרון לחייל הדתי היה שירות צבאי ביחידה דתית נפרדת, והשירות הדתי נועד להסדיר את ענייני הדת בצה"ל דווקא ביחידות הדתיות, שכן לא הייתה היתכנות להחלת ענייני הדת על כלל יחידות הצבא.¹⁴ גרדי ראה ביחידות הנפרדות את הפתרון "לפני סכנת הפסקת קיום היהדות הדתית בדור הבא", כפי שכתב לרב מאיר בראילן, נשיא הסתדרות המזרחי: "עם כל התלבטותי הנפשית בשאלה זו, אינני רואה כיום כל תרופה אחרת, רק בריכוז כל הדתיים ביחידות מיוחדות עם פיקוד דתי מלבד פיקוד עליון; בגדנ"ע – גדנ"ע דתי מיוחד עם פיקוד דתי מיוחד דתי. בצבא – גדודים ואפילו חטיבה".¹⁵

הקמת הרבנות הצבאית

השירות הדתי אומנם מילא את ההיבט הארגוני של יחסי דת וצבא, אולם המנהיגים הדתיים בעת ההיא סברו כי אין הוא מספק את מלוא הצרכים. הטענה המרכזית הייתה שלצד הפעילות המנהלתית יש צורך בגוף שיפסוק הלכה בצבא, שהרי תחום הלכות צבא ומלחמה היה רק בחיתוליו ולא ענה על שאלות מורכבות שעלו בצבא באותה תקופה.

-
11. בשירות הדתי שירתו כמאה איש. "השירות הדתי בצבא, תפקידיו והיקפו", **הצפה**, 24.12.1948, עמ' 1.
 מספר המשרתיים בשירות הדתי התפרסם לאחר שנטען בעיתון 'על המשמר' כי בשירות הדתי משרתיים כאלף איש וכי הדבר גורם בזבוז רב לצבא.
12. גרדי, 1973-1979, ב, עמ' 196.
13. מאיר, 1999, עמ' 13.
14. פרידמן, 2004.
15. נתן גרדי לרב מאיר בראילן, אצ"ד, נתן גרדי/14.

כמו כן השירות הדתי דגל כאמור בגישת היחידות הנפרדות, ואילו הרב שלמה (גורנצ'יק) גורן, שבן-גוריון ייעדו לתפקיד הרב הצבאי הראשי, דגל בפירוקו. לטענת הרב גורן, חיילים רבים אינם מוגדרים דתיים, ועל כן אינם משרתים ביחידות דתיות, אך הם אינם רוצים להיכשל באיסורים הלכתיים בסיסיים כמו שבת וכשרות.¹⁶ גישה זו תאמה לגישתו הממלכתית של בן-גוריון, שראה ערך בקיומו של צבא אחיד לכולם והתנגד נמרצות ליחידות נפרדות לחיילים הדתיים. כאשר נחקק חוק הכשרות בצה"ל (פקודת אוכל כשר לחיילים, 1949) טען בן-גוריון כי הדבר חיוני לא מטעמים פוליטיים אלא מטעמי קיום, שהרי יהודי שאיננו מקפיד על כשרות יכול לאכול מזון כשר, מה שאין כן יהודי שומר מצוות, שאינו יכול לאכול מזון לא כשר.¹⁷

כך נולד הרעיון להקמת סמכות רבנית-הלכתית בצה"ל לצד השירות הדתי ולהעמיד בראשה את הרב שלמה גורן. ב-15 באוקטובר 1948 (תשרי תש"ט), לאחר שהושגה הבנה בין גרדי לרב גורן באשר לחלוקת תחומי הפעילות ביניהם, פורסם רשמית התקן של הרבנות הצבאית.¹⁸ אם כן, כאשר הוקמה הרבנות הצבאית עדיין המשיך לתפקד השירות הדתי, ותקנות הרבנות הצבאית עובדו בתיאום עם השירות הדתי.¹⁹ ואולם למרות חלוקת העבודה שסוכמה בין שני הגופים,²⁰ עד מהרה החלו להיווצר מתיחויות ביניהם.

מבחינה היסטורית קשה לקבוע במפורש מה גרם לחיכוכים בין גרדי לרב גורן. גרדי טען כי הרב גורן חתר תחתיו ורצה לרכז בידיו את כל ענייני הדת בצבא. במכתב לוועד הפועל של הפועל המזרחי קבל גרדי על כי הרב גורן, "בעזרתו הפעילה של הרב פישמן (מימון)", עושה את כל המאמצים לבטל את הסמכויות של השירות הדתי, וכן "חתייה זו תחת סמכותו של השירות הדתי הביאה כבר בעקבותיה נזק בלתי ישוער לעניינים הדתיים בכלל, ולשרות הדתי בפרט".²¹ הרב גורן דרש מגרדי כי השירות הדתי יוכפף לרבנות הצבאית, וגרדי התנגד למהלך זה.²²

ענייני הדת בצה"ל נקלעו למשבר חמור. הן הרב גורן הן גרדי באו לכלל מסקנה כי אין ביכולתם לתפקד כראוי. ייתכן כי מצב היחסים בין השירות הדתי לרבנות הצבאית שיתק את הפעילות. הרב גורן וגרדי טענו, כל אחד בדרכו, כי הצבא מקשה את הסדרת הדת. חילוקי הדעות בין הרבנות הצבאית לשירות הדתי נתנו את אותותיהם גם בדרגים הנמוכים יותר. ראש לשכת הרבנות הצבאית בחיל הים הרב אברהם הלוי הורביץ שלח

16. בן-גוריון, 1982, עמ' 694.

17. ורהפטיג, תשנ"ח, עמ' 31.

18. אצ"ד, נתן גרדי/23.

19. כץ, תשס"ב, עמ' 13-14.

20. הסכם שיתוף הפעולה בין השירות הדתי לרבנות הצבאית, אצ"ד, נתן גרדי/28; בן-גוריון, 1982, עמ' 808.

21. נתן גרדי לוועד הפועל של הפועל המזרחי, 7.10.1948, אצ"ד, נתן גרדי/14.

22. גרדי, 1973-1979, עמ' 216-217.

מכתב לשר הדתות מימון ובו טען כי נציג השירות הדתי בחיל הים "מזלזל בענייני דת" ו"משפיל את כבוד הרבנות הצבאית". במכתב נטען כי עצם קיומן של שתי רשויות נפרדות לענייני דת בצבא, השירות הדתי והרבנות הצבאית, וכן אירצונם של קציני הדת לציית למרותם של הרבנים הצבאיים, "מערער את כל ענייני הדת בצבא".²³

היחסים המעורערים בין השירות הדתי לרבנות הצבאית הובילו להקמת ועדה של הרבנים הראשיים לישראל, ומסקנותיה היו כי הרב גורן צריך להיות "המפקד על העניינים הדתיים שבצבא", ונתן גרדי יהיה סגנו לענייני מנהלה.²⁴ המלצות הוועדה נטו למעשה לדעתו של הרב גורן, והרבנים הראשיים ושר הדתות צידדו בבירור בהכפפת השירות הדתי לרבנות הצבאית.²⁵

ביוני 1949 התפטר נתן גרדי מתפקידו ופרש מהצבא. הוא דחה בקשות של הרב הרצוג והרב מימון להישאר בתפקידו, והשירות הדתי נבלע ונטמע ברבנות הצבאית. מכאן ואילך טיפל הרב גורן לבדו במשימת ההטמעה של הסדרי הדת בצבא, ופעילותו בתחומים אלו ב-23 שנות כהונתו בתפקיד הרב הצבאי הראשי זכתה להכרה ולהוקרה מכל העדות והחוגים, כולל בקרב הנהגת המדינה שאינה דתית.²⁶

המאבק על הזיכרון

נתן גרדי המשיך בפעילותו הציבורית לאחר פרישתו מהצבא. הוא היה פעיל בהפועל המזרחי ועסק למחייתו בניהול עבודות בנייה בחברת הבונה. ואולם האירועים סביב השירות הדתי, מאבקי הכוח עם הרב גורן והנסיבות שהובילו לפרישתו הותירו בו צלקת בנפשו. הוא חש כי נעשה עוול לשירות הדתי, למשרתים בו וכמובן לו עצמו, ומשימת חייו הייתה לשמר את הזיכרון של השירות הדתי ולנסות לעצב את התודעה כי הוא שבנה וייסד את הסדרי הדת בצבא, ולא הרב גורן.²⁷ להלן נבחן את פעולותיו הציבוריות שנועדו לממש את המטרה הזו: מודעות ומאמרים בעיתונות, התכתבויות עם סופרים ופרסום ספר אוטוביוגרפי.

23. נתן גרדי לשר הדתות, ז' באדר תש"ט, ארכיון המדינה/6378/18/98.

24. מסקנות הוועדה מיום ג, ז' באדר תש"ט, אצ"ד, נתן גרדי/29.

25. שר הדתות לרמטכ"ל, 28.5.1949, שם, נתן גרדי/14.

26. מישלוב, תשע"ג.

27. גז, 2004, עמ' 62.

א. מודעות, תגובות ומאמרים בעיתונות

עיתונים יומיים שימשו לגרדי פלטפורמה בניסיון לעצב את הזיכרון של השירות הדתי שבראשו עמד, וגרדי או אנשים מטעמו פרסמו בהם מאמרים ותגובות. להלן נדגים כמה מהם. שנים מספר לאחר שפרש מתפקידו בצבא ניסה גרדי לאגד את הקצינים והחיילים ששירתו בעבר בשירות הדתי כדי לשמר את הזיכרון של היחידה הזו. במודעה שפורסמה בעיתון 'הצופה' נכתב: "כל אלה שפעלו במסגרת השירות הדתי בצה"ל במדים ובלי מדים, בתקופת מלחמת השחרור עד לפירוקו של השירות הדתי, מתבקשים להודיע את כתובתו לראש השירות הדתי לשעבר סא"ל נתן גרדי".²⁸ בה בעת המשיך גרדי במסע לשמירת הזיכרון של השירות הדתי, ובחלק מהמקרים אף הצליח בכך, כפי שנראה להלן.

זכור, השירות הדתי נבלע ברבנות הצבאית בין השאר בתמיכתו של דוד בן גוריון, היות שהרב גורן דגל בפירוק היחידות הנפרדות וביצירת מודל של צבא העם, צבא אחד לכולם. בן גוריון טען באחת מהרצאותיו כי השירות הדתי לא דרש אוכל כשר לכלל יחידות הצבא אלא אך ורק ליחידות הנפרדות. גרדי נפגע מכך עמוקות, ובתגובה מפורטת בעיתון 'הצופה' טען כי העובדות אחרות: אומנם השירות הדתי דגל ביחידות נפרדות, ובכל זאת "נקבע שכל התביעות הדתיות נוגעות לצבא כולו", והטענה שהשירות הדתי ויתר על הסדרת הדת בכל הצבא איננה נכונה מבחינה היסטורית.²⁹

לא רק גרדי עצמו קיבל עליו את משימת שימור הזיכרון של השירות הדתי. לעיתים החיילים ששירתו בו נחלצו גם הם למשימה, ולא מן הנמנע שגרדי שידל את חייליו לעשות כן. כאשר הציג הרב שלמה גורן את מועמדותו לתפקיד הרב הראשי האשכנזי בשנת 1960 (הבחירות נערכו לבסוף רק ב-1963), נכתב בעיתון 'הארץ' מאמר התומך בו לנוכח ניסיונו וההערכה שזכה לה כרב הצבאי הראשי.³⁰ מרדכי כרמל, תושב תל אביב שככל הנראה שירת בשירות הדתי, זעם על המאמר הזה, ובמאמר התגובה בעיתון 'הארץ' כתב כך:

מתחילה עלי לציין שפרט זה אינו מתאים למציאות. הרב גורן מונה וגויס לתפקיד רב צבאי ולעמוד בראש הרבנות הצבאית זמן רב אחרי מלחמת העצמאות. את משטר הכשרות השליט בצה"ל השירות הדתי [...] וכל הפקודות היסודיות הקיימות עד כה בצה"ל וכל הסידורים המתאימים לכך פורסמו והונהגו הודות לפעולתם של אלה שעמדו בראש השירות הדתי (בטרם נעשה הרבנות הצבאית) שלפני שחרורם בשנת 1950 קיבלו מכתבי הצטיינות מרב'אלוף יעקב דורי, הרמטכ"ל של אז.³¹

28. הצופה, 23.5.1958.

29. "התנועה הדתית לאומית דרשה כשרות לצבא כולו", הצופה, 2.11.1959.

30. 14.1.1960.

31. מכתבים למערכת, "הדת בצה"ל", הארץ, 3.2.1960.

תחושת הזעם והעלבון אינה מוסתרת בדברים הללו; אותה תחושה שביטא גרדי עצמו, כי תרומתו ותרומת השירות הדתי נעלמה ונשכחה מהזיכרון וכי רק הרבנות הצבאית בראשות הרב גורן היא שזכורה בעיניי הסדרת הדת בצה"ל, אף שכאשר קיבל הרב גורן את תפקיד הרב הצבאי הראשי כבר הסדיר גרדי את ענייני הדת. גרדי עקב אחרי ידיעות עיתונאיות, וכאשר מצא ידיעה לא מדויקת פנה לעורכים כדי לדייק בעובדות. לדוגמה, במכתב לעורך עיתון 'דבר' קבל גרדי על שפורסם בעיתון כי התפטר מהצבא מאחר שהרב גורן לא רצה לזמן את נציגי המפלגות הדתיות, כפי שדרש גרדי, וכי בן-גוריון תמך ברב גורן בעניין זה:

הרי איפוא להצהיר בזה בכל מלוא האחריות: התפטרותי מצה"ל לא הייתה בגלל חילוקי דעות ביני לבין הרב גורן בשאלות הנ"ל, אלא אך ורק בגלל סיבות אישיות. יש אצלי הסכם ביני לבין הרב גורן חתום ע"י שנינו בנוגע לתפקידים, קשר ושיתוף פעולה בין השירות הדתי והרבנות הצבאית. הרב גורן בעצמו ביקש אותי להישאר בצה"ל.³²

פנייתו של גרדי לא זכתה למענה, והוא שב וחזר על עיקרי הדברים:

בזמן האחרון היו פרסומים רבים בעיתונות בקשר עם פרישתו של הרב גורן מצה"ל כרב ראשי. מתוכם השתמע, שאת כל ההסדר של ענייני דת בצה"ל הכניס הרב גורן, מבלי שיוזכר כלל שהסדר ענייני הדת בצה"ל – היה פועלן והישגן של המפלגות הדתיות ולשם כך הוקם השירות הדתי כדי להגשים את הסדר העניינים הדתיים בצה"ל. מתחילה חשבתי – כמי שהיה ראש השירות הדתי – לפרסם גילוי דעת ולהוקיע את השקר, שבפרסומים הנ"ל, אבל נרתעתי מזה בגלל חילול כבוד התורה. עכשיו כשנתפרסם בעיתון "דבר" המאמר של יוסי ביילין ובו סילוף דברים מפיו של הרב מנחם הכהן בקשר להתפטרותי מצה"ל – ניתנה לי ההזדמנות לפרסם את האמת והיא: שהסדר ענייני הדת בצה"ל היה רק על יסוד הסכם בין המפלגות הדתיות לבין מוסדות הביטחון זמן רב לפני שהוקמה הרבנות הצבאית בצה"ל [...].³³

ב. התכתבות עם סופרים

נתן גרדי עקב אחרי ספרים ומאמרים שתועדה בהם הפעילות ביחסי דת וצבא בימי הקמת המדינה, וכאשר ראה שהשירות הדתי לא הוזכר בהיסטוריוגרפיה, טרח לכתוב מכתבים כדי להבהיר את האמת ההיסטורית ודרש לתקן את המידע. להלן יודגמו מקרים מספר.

32. התכתבות תשל"ב, ללא תאריך, אצ"ד, גרדי/23.

33. נתן גרדי לעורך דבר, כ"ו בחשוון תשל"ב, שם.

בכתב העת 'שנה בשנה', שפורסם מדי שנה והיה ידוע ומפורסם במגזר הדתי,³⁴ נסקרו אירועים מהעולם הדתי. בכרך שיצא לאור בערב ראש השנה תשל"ב נכתב מאמר של הסופר יצחק גולדשלג על פעולותיה של הציונות הדתית בראשית המדינה, ובהן סוגיות דת וצבא: "לזכותה של תנועת המזרחי תיזקף הקמתו של משרד הדתות בממשלת ישראל וסיפוק הצרכים הדתיים מכספי המדינה והרשויות המקומיות. הודות לעמידתה על ענייני הדת במדינה נתקבל חוק הכשרות והשבת בצה"ל, חוק הנישואין והגירושין, חוק הדיינים [...]".³⁵

גרדי נפגע שהשירות הדתי לא נזכר במאמר זה וכתב לגולדשלג:

קראתי את רשימתך התמציתית על יובלות בתנועה בספר "שנה בשנה" וברצוני להעיר לך: אתה מזכיר במשפט אחד את זכות התנועה בקשר לחוק כשרות ושבת בצה"ל וביחד עם זה אתה מתעלם מהעובדה ההיסטורית של הקמת השירות הדתי בצה"ל וההמשך בהקמת הרבנות הצבאית. זוהי אחת הזכויות ההיסטוריות הגדולות של תנועתנו בפרט והמפלגות הדתיות בכלל [...] להווי ידוע לך, שהתנהל מו"מ ארוך בין המפלגות הדתיות בראשות תנועתנו עם מוסדות הביטחון על העניינים הדתיים בצה"ל העומד לקום עם הכרזת המדינה והקמת הזרוע המבצעת [...] השירות הדתי הוקם לא רק לענייני כשרות ושבת. התקן שלו היה הרבה יותר רחב [...] מצאתי לנכון להעיר לך על הנ"ל, כי אתה תהיה מאלה שיכתבו בעתיד על דברים היסטוריים בתנועה [...]".³⁶

תגובת גולדשלג לא איחרה לבוא: "אכן, אין ספק שהקמת השירות הדתי בראשותך היא אחד ההישגים הדתיים הגדולים של תנועתנו ולכשאכתוב אי"ה בהזדמנות נוספת את קורות התנועה אזכיר זאת בצורה הראויה".³⁷

התכתבות רווית כעסים הייתה בין גרדי לסופר יוסף עזריאלי על מידע שהיה חסר לדידו של גרדי בספר 'בשליחות ביטחונית', שכן גרדי התיישר על איזכורו של השירות הדתי במידע ההיסטורי על הסדרת הדת בצה"ל. עזריאלי כתב בפירוט על ההחלטות שהתקבלו בראשית ימי המדינה והקמת צה"ל בתחומי הדת אך השמיט את התפקיד של השירות הדתי. הניסוח בספר היה זה: "הוחלט, אפוא, כי הצבא יקיים מטבח כשר ומשגיחים

34. הספר 'שנה בשנה' יצא לאור בהוצאת היכל שלמה בשנים תש"ך-תשס"ג.

35. גולדשלג, תשל"ב, עמ' 426.

36. נתן גרדי ליצחק גולדשלג, ג' בתשרי תשל"ב, אצ"ד, גרדי/23.

37. 27.9.1971, שם.

שימונו מטעם הרב הראשי של הצבא ישגינו על הכשרות". בספר נזכר גם המינוי של הרב גורן לרב הצבאי הראשי, בהשמטת פעולותיו של השירות הדתי.³⁸ במכתב נוקב כתב גרדי לעזריאלי: "קראתי את ספרך 'בשליחות ביטחונית' והתפלאתי מאד על הקטע: 'הוועדה הדתית'. איך זה נעלם מזיכרונו כל העניין של הקמת 'השירות הדתי' בצה"ל להסדרת כל העניינים הדתיים בצה"ל?"³⁹ עוד נטען במכתב כי עזריאלי עצמו היה שותף לישיבות שעסקו בשירות הדתי, ולכן גרדי התפלא שהשירות הדתי לא הוזכר בספר. במכתב אחר לעזריאלי כתב כך:

אין כאן שאלה של אי דיוקים מסוימים, אלא בפרסום לא נכון מכל וכל. לפי דברך יוצא: שענייני הכשרות, שבת, ויתר העניינים הדתיים הכלולים בתקן של השירות הדתי, סודרו ע"י הרב גורן, בזמן, כפי שהוכחתי לך במכתבי על יסוד המסמכים הרשמיים – הרי כל זה נמסר לשירות הדתי בראשותי ולשם זה הוקם מנגנון מסועף בשירות הדתי [...] הרבנות הצבאית, שקמה תשעה חודשים אחרי הקמת השירות הדתי – הוקמה לתפקידים אחרים כפי שפורט בתקן הרשמי שלה [...]. המנגנון שלה היה מצומצם בהרבה לעומת המנגנון של השירות הדתי.⁴⁰

עזריאלי טען מנגד שאת הספר קראו גורמים מקצועיים – ארכיונים, צנזור וכדומה – והם לא העירו על סוגיית השירות הדתי. מכיוון שהספר כבר פורסם, הוא הציע לגרדי לפנות לפנחס גוברין, שערך את הספר 'מפקד לשירות העם', ולהציע לו שיפרט שם על השירות הדתי. בסיום המכתב פנה עזריאלי לגרדי בהצעה אישית שלא לעסוק בוויכוחי העבר:

איני רוצה להיכנס לוויכוח אתך ביחס למעמדו של הרב גורן. זו כנראה שאלה אשר עוררה בזמנו ויכוח עמוק בקרב רבים [...]. אני מציע לא להעלות ויכוחי העבר – הרב גורן שירת בצה"ל בצורה שאינה מטילה ספק בחשיבותה ואם גם היו דעות שונות בימים ההם: מוטב ולא נעלה עתה ויכוח בנושא זה.⁴¹

עוד כתב עזריאלי לגרדי בהזדמנות אחרת: "רשמתי לפני שאינך מרוצה מהתיאור שלי בנוגע לוועדה הדתית. זכותך לכתוב ביקורת שלילית בכל עיתון אשר תרצה בכך ואין אני רשאי לעכב בעדך מפעולה זו. מה עוד תרצה ממני?"⁴² בהמשך דבריו הסביר כי הספר

38. עזריאלי, 1972, עמ' 107-108.

39. נתן גרדי ליוסף עזריאלי, ט"ו באב תשל"ב, אצ"ד, גרדי/24.

40. נתן גרדי ליוסף עזריאלי, ל' במנחם אב תשל"ב, שם, גרדי/23.

41. יוסף עזריאלי לנתן גרדי, כ"ג באב תשל"ב, שם.

42. יוסף עזריאלי לנתן גרדי, ה' באלול תשל"ב, שם.

נועד לתאר את פעולותיו שלו ולא את תולדות ההגנה וכי היה מוגבל במספר המילים. הוא ניסה גם לדייק בכמה עובדות היסטוריות.

גרדי ענה לעזריאלי בחוסר שביעות רצון מהתשובה ובהבעת תסכול ממנה: "העיקר הוא לכתוב את האמת ההיסטורית שאתה היית מעורב בה אישית". תשובת עזריאלי הייתה תשובה כעושה במיוחד: "רצונך לציין בפרוטרוט את פעולתו של 'השירות הדתי' יכול למצוא ביטוי לא על ידי אחרים. אתה יכול לשבת ולכתוב חוברת משלך ושם תכניס את כל אשר לבבך הוצה".⁴³

גרדי ועזריאלי המשיכו להתכתב בעניין כמה חודשים. עזריאלי הציע "אפשרות מוגבלת מאוד להכניס התיקון המבוקש על ידך", אולם גרדי לא ויתר: "לא הייתי רואה כל קושי מיוחד לנסח מחדש קטע מסוים מבלי צורך לסדר מחדש את כל הספר". הוא גם לא חיכה לתיקון המיוחל, וקיבל את עצתו של עזריאלי לפנות לפנחס גוברין ושלח לו מכתב מפורט ובו פירט על פעולות השירות הדתי. גרדי דרש שפעילותו של השירות הדתי תוזכר בספר החדש שכתב גוברין.⁴⁴

גוברין נענה לפנייתו של גרדי, ובספרו 'צו קריאה תש"ח' הזכיר בפירוט את פעולותיו של גרדי, "ממייסדי הפועל המזרחי, איש ההתיישבות ומוותיקי ההגנה, אשר עם התארגנותו של צה"ל עמד בראש המחלקה שנקראה השירות הדתי". בהמשך הדברים כתב כך: "הפיקוח והשמירה על הכשרות במטבחים נשמרו משך כל התקופה. כידוע תופס היום 'השירות הדתי' בצה"ל מקום נכבד ביותר, כאשר בראשו עומד הרב הראשי לצה"ל. אולם יסודות ראשונים לכך כבר הונחו במסגרת 'ההגנה'".⁴⁵

ג. פרסום הספר 'פרקי חיים של חלוץ דתי'

כאשר ראה גרדי כי זיכרון השירות הדתי אינו נרקם כפי שחפץ, פנה לכתוב את זיכרונותיו בעצמו. בכך הצטרף לכמה אישים מהציונות הדתית אשר עוד בחייהם כתבו את קורות חייהם בעצמם כדי למצב את עצמם בנוף ההתרחשויות בציונות הדתית, ולעצב את הזיכרון של אותם אירועים על פי ראייתם. היתרון בכתיבת ביוגרפיה הוא שליטה של עיצוב הזיכרון ללא מסננים של כותבים חיצוניים. מבחינת החוקרים מדובר במסמך ראשוני המראה במדויק כיצד תפס המנהיג את האירועים. החיסרון של הסוגה הוא האופי הסובייקטיבי של החיבור, שלא תמיד תואם לתפיסה שבה מנהיגים אחרים תופסים את האירועים בעת התרחשותם.⁴⁶

43. שם.

44. נתן גרדי לפנחס גוברין, ט"ז בתשרי תשל"ג, שם.

45. גוברין, 1976, עמ' 49.

46. שפירא, 1993; חלמיש, תשע"ד.

אם כן, גרדי הבין כי הפתרון מבחינתו הוא פרסום ספר משלו שבו יוכל להציג את גרסתו לאירועים ועמל על כתיבת הספר 'פרקי חיים של חלוץ דתי', ובשני כרכיו פירט את תולדותיו ואת פעילותו הציבורית. על פרסום הכרך הראשון זכה גרדי בפרס שפירא למחשבת הציונות הדתית על שם השר חיים משה שפירא.⁴⁷

את תסכולו ביטא גרדי מעל דפי ספרו האוטוביוגרפי, ולא נמנע מלהביע את תחושותיו בפומבי. אף שהדברים לא נכתבו בראשית הספר, כבר במהלכו אינה מוסתרת האכזבה שחש גרדי מהיעלמות השירות הדתי שייסד אל תהומות השכחה של הציונות הדתית כאשר החליפה אותו הרבנות הצבאית בראשות הרב שלמה גורן. בסיום הספר ציין גרדי כי למרות העוול שנגרם לו הדבר "לא פגם בסיפוק הנפש שהיה לי ממילוי תפקיד זה".⁴⁸

לגרדי היה חשוב שספרו האוטוביוגרפי יתפרסם, ובכך יינתן מענה לזיכרון הנעלם של השירות הדתי. כדי להבין עד כמה פעל גרדי לפרסום הספר נציג להלן מכתב שכתב למנהל הוצאת הספרים מורשת, שבה יצא הספר לאור, ובו התרעם על פרסומו הלא ראוי:

חוסר הפרסומת על הספר שלי הוא פשוט שערורייה. אתה שקיבלת עליך את הפצת הספר חייב לדאוג שתהא פרסומת ראויה לשמה [...] אנשים לא יודעים איפה משיגים את הספר. אלפי חברים שלא קוראים את הצופה לא יודעים אפילו שיצא ספר כזה [...] עליך האחריות – גם מבחינה מסחרית לדאוג לפרסומת הראויה.⁴⁹

גרדי הלך לעולמו באייר תש"ם, כשנה לאחר פרסום הכרך השני של ספרו, בתחושת החמצה כי פועלו של השירות הדתי לא זכה למקום ראוי בזיכרון הקיבוצי של הציונות הדתית. דווקא במחקרים אקדמיים שהתפרסמו כעשרים שנה לאחר פטירתו לא נעלמה מעיני החוקרים תרומתו של גרדי ותרומת השירות הדתי לעיצוב חיי הדת בצבא, ואולי בכך היה מוצא גרדי נחמה פורתא.⁵⁰

סיכום

"נסלף את המציאות ההיסטורית אם נראה ברבנות הצבאית הראשית את הבסיס הראשוני לארגון שירותי הדת בצה"ל", כתב לימים האלוף הרב מרדכי פירון, לשעבר הרב הצבאי הראשי. "עובדה היסטורית היא כי ראשית הפעילות הדתית בתוך צה"ל החלה עם הקמתו

47. "פרס שפירא – למשוררת זלדה ולנתן גרדי", **מעריב**, 20.4.1973.

48. גרדי, 1973-1979, ב, עמ' 222.

49. גרדי למנהל הוצאת מורשת, ט"ו בתמוז תשל"ג, אצ"ד, גרדי/24.

50. גז, 2004; קמפינסקי, 2005; זילברשטיין, 2010; זאב כהן, 2012; מישלוב, תשע"ג.

של גוף מאורגן שנקרא 'השירות הדתי', בתקופת התקרבות סיום המנדט ויציאת האנגלים מהארץ. הרב פירון הכיר טובה לנתן גרדי, דוד אשתו, שהביא אותו לרבנות הצבאית בראשית ימי המדינה, והודה למעשה בעובדה ההיסטורית שהייתה כה חשובה בעיני גרדי.⁵¹ בפרספקטיבה היסטורית, האם הצליח נתן גרדי במשימתו לשמר את הזיכרון של השירות הדתי? כפי שצוין, בזירת המחקר מוזכרת ונסקרת פעולותיו של השירות הדתי, ובחזית הזו אכן לא נפקד מקומו של גרדי. ואולם ברור שבהשוואה לזיכרון של הרבנות הצבאית נחל גרדי כישלון. הרב גורן והרבנות הצבאית הם שצורבים בזיכרון של כל אזרח ישראלי – דתי וחילוני כאחד – כמי שעיצבו ובנו את פקודות המטכ"ל בענייני דת ואת עיגון הזכויות של הדתיים בצבא, ואילו גרדי זכור כדמות שולית למדי בהיסטוריה של יחסי דת וצבא למרות רצונו העז להיזכר זיכרון בולט יותר.

אין חולק על תרומתו הניכרת של גרדי במיסוד הסדרי הדת בצבא, אולם הפעילות הענפה של הרב גורן, בעיקר בתחום ההלכתי – בפסיקות החדשניות – ובתחומים רבים אחרים, כגון הווי הדת בצבא, הקמת המדרשה והישיבה הצבאית ואכיפת הכשרות והשבת בצבא, הם שהותירו בסופו של דבר את החותם ההיסטורי המרכזי.

האם יכול גרדי להתנהל אחרת ולנסות לשמר אחרת את הזיכרון בעניין זה? קשה להביע עמדה חד־משמעית שתיתן מענה מוחלט על שאלה זו. אומנם אפשר לשער שאלמלא היחסים העכורים בין השירות הדתי לרבנות הצבאית אולי היה הזיכרון נשמר אחרת. עם זאת להתפתחויות היסטוריות יש דינמיקה משלהן: הרבנות הצבאית, גוף עוצמתי, נכנסה לזירה הצבאית ועיצבה את יחסי דת וצבא במהלך כמה דורות. לעומת זאת השירות הדתי עסק בכך רק זמן קצר, ומנקודת מבט זו נראה שמאבקו של גרדי היה אומנם צודק, אך כישלונו היה צפוי.

רשימת קיצורים ומקורות

ז' אוסטפלד, צבא נולד , תל אביב 1994.	אוסטפלד, 1994
ד' בן־גוריון, יומן מלחמה: מלחמת העצמאות תש"ח-תש"ט , תל אביב 1982.	בן־גוריון, 1982
פ' גוברין, צו קריאה תש"ח: התגייסות היישוב למערכה , תל אביב 1976.	גוברין, 1976
י' גולדשג, "מפעלים, יצירות והישגים", שנה בשנה (תשל"ב), עמ' 426.	גולדשג, תשל"ב

- גז, 2004
מ' גז, השתלבותו של החייל הדתי במערכת הצבאית בשנים הראשונות של צה"ל, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 2004.
- גרדי, 1979-1973
 הוברמן, 2021
נ' גרדי, פרקי חיים של חלוץ דתי, א-ב, תל אביב 1979-1973.
ח' הוברמן, רב, אלוף: סיפור חייו של אלוף במיל' הרב מרדכי פירון זצ"ל, ירושלים 2021.
- ז' ורהפטיג, תשנ"ח
 זילברשטיין, 2010
ז' ורהפטיג, תשנ"ח
זילברשטיין, 2010
י' זילברשטיין, "לדמותו של הרב הצבאי בצה"ל – עבר, הווה עתיד", הכיפה והכומתה (2010), עמ' 75-84.
- חלמיש, תשע"ד
 כהן, 2012
א' חלמיש, "העידן הביוגרפי בהיסטוגרפיה הישראלית", **קתדרה** 150 (טבת תשע"ד), עמ' 239-262.
ב' כהן, "השירות הצבאי והציבור הדתי-לאומי", **עינים** 22 (2012), עמ' 325-358.
- כך, תשס"ב
 מאיר, תשנ"ט
ש' כך, "יומן פעילות של הרבנות הראשית", **הרבנות הראשית לישראל – 70 שנה לייסודה: סמכותה, פעילותה, תולדותיה**, ג, ירושלים תשס"ב, עמ' 1314-1324.
י' מאיר, לא בחיל ולא בכוח, בני ברק תשנ"ט.
- מישלב, תשע"ג
 עזריאלי, 1972
ש' מישלב, "ידידי וידיד כל בית ישראל – הרב שלמה גורן ודוד בן-גוריון", **קתדרה** 145 (תשרי תשע"ג), עמ' 147-172.
י' עזריאלי, בשליחות ביטחונית, תל אביב 1972.
- פרידמן, 2004
 קמפינסקי, 2015
מ' פרידמן, היחידות הדתיות בהגנה ובפלמ"ח, רמת גן 2004.
א' קמפינסקי, בפקודת הרבנות: התפתחותה של הרבנות הצבאית בישראל, ירושלים 2015.
- רט, 2013
 שפירא, 1993
א' רט, הרב שלמה גורן: אוטוביוגרפיה, תל אביב 2013.
א' שפירא, "מסתורי הביוגרפיה", **אלפיים** 8 (1993), עמ' 225-239.